

ИНФОРМАТИЗАЦИЯ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Тывага ийи-үш чыл мурунда Интернет ажыглаар кижилерни салаа баян санаар турган. Бөгүн мында байдал өскөрүлгөн, амгы үеңи информатизация технологиязын ажыглап, компьютеризация, информатика, Интернет, бүтү делегей сетиниң дугайында билгилер илестерээн. 6-8 чылдар эрткен соонда компьютер бистин республиканың чурттагычтарына телевизор ышкыш хун бүрү ажыглаар анаа херексели ышкыш болу бээр чадавас. Амгы үеде бистин республиканың экономикажыг хөгжүлдүзүңү, географтыг туружунуң байдалында информатизация хөгжүлдүзүңүң айтырыглары жоюлду турар. Оон аңгыда бо айтырыг талазы-биле Россияның деңгелинде тодаргай ажылдап кылган программа, оон эрге-хоюлу баазасы чогу ону хөгжүдүрүңе моондактап келген.

"Тываның информатизация талазы-биле айтырыглары" деп темага эртем-практиктиг конференция ТР-ниң Чазак Бажынының хуралдар залында март 18-те болуп эркен. Оон ажылында бистин республика-биле кожа деви-кээрлерин эртемденнери кижип, илеткелдерин кылган. Россияның Эртемдер академиязының Сибирь салбырының (Красноярск) модель кылырның санажыла институтунун директору профессор В. В. Шайдулов илеткелди солун болган. Институттун карталар слайдларының дузасы-биле чоруткан комплекстиг шинчилелдерин түннелдерин чугаалаан. Ол шинчилелдер Тываның хаара туткан. Институттун чоруткан шинчилелдеринин түннели Интернетке үндүрү-ри-биле чорудуп турар. Ин-

форматизация талазы-биле Красноярск крайының аргала-ры бистен улуг. В. В. Шайдулов Президент Ш. Д. Ооржак-биле чугаалашканын эзугаар Тывага дузалаарын, ылангыя кадрлар белег-кээринге бүтү талазы-биле деткимче көргүзүрүн аазаан. ТР-ниң Чазак Аппаратының эргелел начальниги Р. Т. Самданчап, ТР-ниң Кадык камгалап амызының сайыды А. А. Начин, Чер комитетинин даргазы Х. Б. Куулар, Тываның национал банкызының дарга-зы Ю. П. Южаков болгаш өскелер-даа конференцияга чүве чугаалааш, бо айтыры-нын чугулазын айттып, арга-дуржулгазын солушкан. Конференцияның киржик-чилери экономиканың болгаш социал адырның бүтү-ле салбырларына информация технологиязын моон сонгаар

ажыктыг ажыглаарының та-лазы-биле чаа хөй чүүлдерин билип алган. "2005 чылга че-дир Тыва Республиканың ин-форматизация" деп респу-бликаның программасының концепциязын конференцияга хүлээп алган. Президент Ш. Д. Ооржак конференцияга илеткелдер кылганнарга, санал берип, арга-дуржулгазын солушкан-нарга өөрүп четтиргенин иле-реткен. Информатизация талазы-биле программаның концепциязын амыдыралга боттандырылганын механиз-мин кыска хуусаада ажылдап кылырын ол чугула деп са-наан. Эртем-практиктиг кон-ференцияның материалда-рына анализ кылып, өөренип көөрү-биле тускай брошюра кылдыр үндүрүрүн ол дыңнаткан.

Надежда ЭРГЕП.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА ЧАА МУҢ, ЧАА ЧҮС ЧЫЛДЫҢ БАШКЫ ЧАЗЫ

Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглг хуралы 2001 чылдың март 16-да болуп эрткен. Оралакчы президент Алексей Мельников оон ажылын башкарып эрттирген. "Көдээ девискээрлеринин социал хөгжүлдүзү, агроулетпүр комплексиңиң кадрлар хандырылганының талазы-биле сонгаарлаттынмас хемчеглер дугайында Белгород хоорайга РФ-тиң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының таарыштырылга чөвүлөмөң болгаш коллегиязының каттышкан хуралының түннелдерин база Сонгу чүктүң ийи ажылын хөгжүдүрүңиң чутула айтырыглары, оон ажыктыг бөлүктер талазы-биле Москвага эрткен чөвүлөп хуралдың дугайында" илеткелди Чазак Баштыңының оралакчызы Владимир ХЕМЕР-ООЛ кылган.

Кыштаглаашкыны орга-низастыг доозар, чаксы хоуу ажылындагы белекел дуга-йында илеткелдерин база дыннаан. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының хүлээлгезин күү-седип турар Виктор Лавринен-ко, "Тывааграрснаб" ажык ак-ционер ийитилелдин чингине директору Юрий Тыхеев оларның бо талазы-биле ме-дээлерин тус-тус аайы-биле дыннаан.

Коп болгаш эдеринчи илеткелдер соон дарыг рес-публиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы-биле керээ-дуржулга, оон-даа аңгы харылзаа-хамаарылгалыг адырларының амыралынын сайыттары, сайыттарының оралакчылары, департаменттер начальниктери, специалис-тери көдээ-биле холбаалыг чутула айтырылганы көдүр-гөн. Ылангыя айтырылгар-харыяларын организастааны чүгүлдүг болган. Республика төвүндөй аракта суму чагыр-галарының даргалары бириг деңгелдиг удуругчулар-биле хүнүн-данын туржук, кавра-талда бестин ужуражыры, ке-рээ-дуржулга кылыры чик эвес. Аюотурук харылаалары-ның бергелери, өрткөтөрүн улутканы шаптыктал турар болбай.

Чикээ, араг ажал-агыла-рында мал продуктуларын сайгарып турар чыдын чыт-пас эрес-кежээ кижилерин чамдызы бөгүндө бестин ээт, сүт продуктуларын сайгарганы дээш алыр ужуруп додация-зын адырында бергедеж бер-ген. Ындыгыларын бирээзи Кызыл хоорай чогуунда Куу-лар Даржаа. Хүндүлүг араг найысылалдың спортчу ою-нарын акша-хөреңгиз-биле бо-ла деткий бээр. Ынчалза-даа кызылчыларга сатып-саарган эвээш эвес тонна сү-дүңге немелде акшаны бөгү-ңге чедир албаан. Хоюлу чо-гаадары, оон "чаяары" чик эвес болуп турарын ук факт херечилеп турар.

Ук айтырыгны чогуудуп алыры-биле араг ажал-агы-лын удуругчузу хоочун ийи Даржаа даргазы сайыт Виктор Лавриненко-биле Тыва Республиканың Статистика

талазы-биле комитетинге каш хонук бурунгаар база четкен. Хуралга олурушкан Мария Нурсат — Тыва Республи-каның Сан-хөө яамызының са-йыды хурал болуп турар шак-тарда бо талазы-биле ажыл-даан. Ынчалза-даа хөй хонук-тарда шийитилетинмес ай-тырыгы ийи-үш шак дүрү-зунда кайын үзе шийтпир-лептер ийи. Сыйыттын, Ча-зактын деңгелинде ук айты-рыг болдунмас болурга, ону Москвага катан бир яныз кылдыр тургузар ажылчын бөлүктү тургускан.

Бөгүн доп-доруан шийт-пирлээри берге өске каш айтырыглары өөренип көө-рүн Алексей Мельников база Чазак кежигүнеринин дам-чыштыр тургусту. Ылангыя чак келири-биле кады ногаа өскүстүрүлгө чутула айтыры-лары. Кызыл хоочунун Чер-би, Каа-Хем коочунун чам-дык суурлары тешичаларыг, эпит черлериг. Электри шугурум бөгүндө оорлаары, салып-сайгарганы ында бестин хөлүн эрткен. Бо талазы-биле буруу электржигеринин ботта-рында база барын хуралга демдеглээн.

Чазак Баштыңының оралакчызы Владимир Хемер-оол чүгүл Тывада эвес, а чуртта көдээ суурларын түрөңгиде байдалга келгенин сан-чугаалай-биле демдегледи. 18,5 миллион көдээ чуртта-кчынын ортумак деңгелге чедир олча-ажык тып чурт-таар харык-шинээ баткан. Ядым-түрөңгиде деп деңгел тодараттыглан болгай, азы тодаргайлаарга, 6 миллион көдээ чурттакчының экти элengi, хыры аш.

Көдээ ийчилер эң берге байдалга келери 1990 чылда билдине берген. Ынчан таарымча чок болушкунна-ры намадлары-биле "Көдээ-нин социал хөгжүлдүзүңүң дугайында" кончукки хоюлу хүлээп алдыглан. Улаваанда федералдык төп-биле РФ-тиң девискээрлеринин аразына эрге-байдал аңгылашкы-нын дуржулгазы хүлээп алдыглан чүве-дир. Хамык чүве көдээ суурдан ырап-ла орған. "Россия Федерация-зынга тус чер бот-башкарыл-

газының ниити принципте-ринин дугайында хоюлуңу 1966 чылда хүлээп алырга-даа, суурнуң социал хөгжүлдүзү барык хөвээр арткан.

Көдээ суур хөй чуртта-кчылыг хоорайлардан эпит талаларыг. Ында ыш-бус эвээш, арыг-сылыг. Электри, газ, суг, суггат-биле ханды-рылга база үзүлбес ужуруг. Ынчалза-даа федералдыг акшаландырышкын хеп-хенертен кызырылган. Кол-хозтар, совхозтар күш-ажыл калып турарлар-биле керээ-дуржулгазын үскөн. Ажыл берикчири болуп туржук, боттары өрө-ширеге туттура берген. Оон орун солуур ужуругу структурга тургусту-май барган. Тус чер бот-башкарылганы чаа-ла хевир-леттинмейн оор.

Түннелде көдээ чурт-такчының амыдырал чуртта-лганын деңгели, ортумаа-биле алырга, 5 катап эвээ-жээ. 1990 чыл-биле деңгелге, көдээ суурларга чурттап-ка бажынаары тудура 2-3 катап кызырылган. Шкопалар тууу 4 катап баткан. Өөрөңгиде на-зыны четтөөн урулгар албан черлерин тудура барык чыт-кен. Кадык камгалашының көдээ суурларда тудулары не-мешейи турар. Клубтар, би-блиотекалар туду чуртта он катап эвээжээн. Көдээ суур-ларның аюотуруктар туду 18 катап кызырылган. Орук ту-дуунун септелгези үстүрге бестин продукция чедирил-гезинин, сайгарылганын дугайында айтырыгын кан-дыг байдалга келири бил-динир.

Ниитизи-биле алырга, чуртта буураашкыга тава-рышпаан адыр чок. Чазак Баштыңының оралакчызы Владимир Хемер-оолдун иле-кетке демдеглэни болза, РФ-тиң Чазаның оралакчызы, Кө-дээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды аны-жак, чаа ул-штинги төлөөзи А. В. Гордеев Россия Федерация-зын Президентизи Владимир Путини, Чазак кежигүнеринин ажылдап эгелээни хүнден-не көдээңиң социал хөгжүл-дүзүңүңе чык үндүрүрүн шын-зыдыр көргүзүп четтигилкен. (Уланчызы 2-ги арымда).

сияларының саналдарына үндөмөң боттандырар.

Тыва Республиканың ре-ферендумунун Кызыл хоорай-нын девискээр комиссиязы-нын составыңче кандидатура-лар талазы-биле саналдары Тыва Республиканың Төп сон-гулда комиссиязыңче 2001 чылдың март 23-ке чедир хуусаада чорудар.

Тыва Республиканың ре-ферендумунун Кызыл хоорай комиссиязының кежигүне-ринге кандидаттары депши-дер айтырылган талазы-биле бо теле-фон-адрес доптар: 3-74-55, 1-10-89, 3-64-60 азы бо адреске баар: Кызыл хоорай, Чүлдүм кулумчузу 18, каб. 210, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы.

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 33 (16338) ■ 2001 чылдың март 20, вторник ■ Ат салган шагы 20.40 ■ Садар өртээ 3 рубль.

Бай-Тайганың 60 чылынга

КОЖУУННУҢ ШЫЛГАРАҢГАЙ КИЖИЛЕРИ

Бай-Тайга кожуунун тургустунганындан бээр 60 чылынга тураскааткан концерт-кежээ республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга март 17-де болуп эрткен.

Борбак-оол Араптан, Кимаа Март-оол, Серот Салчак, Красс Салчак, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Влади-мир Кара-Сал, РФ-тиң Репин аттыг куруне шаңналының лауреады Дондук Тойбу-Хаа, РФ-тиң алдарлыг эмчизи Клим Сайын, алдарлыг аттарлыг журналистер Седен Хертек, Таан-оол Хертек хүндүлел бижик-терни алганнар.

Оон соонда солун про-граммалыг концерт уламчы-лаан. В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының, "Саян", "Эдегей" ансамб-леринин болгаш өске-даа коллективтерин сурагыл артистери концертке кир-кип, боттарының уран

мактап, бай-тайгаларының мурундан өөрүп четтиргенин илереткен. В. Көк-оол аттыг театрының дирекциязынга, оон таланттылыг артистеринге болгаш концертке киришкен өскелерге-даа өөрүшкүнүң сестерин Владимир Салчак-ович илереткен, оларның чогадыкчы ажыл-чорудул-газына чедишкенин, амыдыралында өөрүшкүнү, кадыкшылды күзээн.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: Тыва Арат Республика үзүндө эгелээш, Тываның хоюлуужул-га болгаш күсөкчи эрге-чагырга органына хөй чылдарда үрө-түңнелдиг ажылдап чораан, бо чыл те-

улустуң артистери Л. И. Солун-оол биле А. Х. Салчак. Василий БАТЧЫЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

Республиканың сурагыл артистериңиң концерти СССР-ниң улустуң артизи, Тываның куруне шаңналы-нын лауреады Алексей Чыр-гал-оолдун чогаатканы аял-галарын Кызылдың А. Чыр-гал-оол аттыг уран чүүл училищезинин тыва хөгжүм херекселдеринин оркестри-нин күүсөлдөзү-биле эге-лээн. Ат-сурагыл компози-торнун чангыс чер-чуртту-ларына ол онза таарымча-лыг болган...

Бо концерт-кежээни ор-ганизаастаан идеякылг бай-тайга артызын бирээзи Алексей Очурга сес берген. Бай-Тайга дээрке кайгачык-тыг чараш бойдус чурумал-дыг, эгээртинмес бай-бай-лактыг булуңун бирээзи. Оон эң-не эргим болгаш үнелиг эртемизи-кожуунун кижилери деп, ол чугаазында демдеглээн. Олар кожуунун болгаш республиканың со-циал-экономиктик хөгжүл-дүзүңүңе биче эвес салышкы-нын кижигенин айткан. Бо концерт-кежээде Бай-Тай-ганын болгаш Тыванын бу-рунгаар хөгжүлдүзүңүңе улуг үлүн кирген күш-ажылды чамдык хоочуннары, телеп-тиг, ат-алдарлыг кижилери олжуржук турарын ол дыңна-каш, оларга кожуунун 60 чылы-биле байыр чедиргеш, кылган ажыл-херээңге бедик үнелдиг берген. Бай-Тайга-

нын чурттакчыларының му-рундан телептиг хоочуннарга кожуунун социал-экономи-ктик хөгжүлдүзүңүңе кирген күш-ажылчы үлүңге өөрүп четтиргенин илереткен тураскаал хүндүлел бижик-терин, сүй белектерин Алек-сей Иванович байырладды-биле тыыскаан. Малчын чо-раан маадыр ие Сержонмаа Салчак, яны-буру удуругу бедик албан-дужалдарга чедишкенин ажылдап кел-ген күш-ажылды хоочуннары Хертек Анчымаа-Тока, Дар-жаа Хертек, Иван Комбу, Салык-оол Куулар, Зоя Мон-гуш, Мария Дробшевская, Владимир Суге-Маадыр, Ни-колай Конгар, Седип Иргит аңаа телептиг болган. Ол ышкыш СССР-ниң улустуң башкызы Арыя Алдын-оол, Тываның улустуң башкылары

талантызын чыылганнарга бараалтаган. Күш-ажылдың хоочуну Иван Комбу, Сукпак ортумак школазының директору, Тыва-нын улустуң башкызы Борбак-оол Араптан концерт-ке-жээниң организакчыларына болгаш артистерге өөрүп четтиргенин чыгыс сесте-рин чугаалааннар.

Бай-Тайга кожуун чагыр-газының даргазы Владимир Очур-оол сес алгаш, Бай-Тайга кожуунун 60 чылынга тураскааткан концерт-ке-жээниң организакчылары чангыс чер-чурттулары ТР-ниң Дээди Хуралының ажыл-дакчызы Алексей Очурга, Тываның улустуң артистери Шириин-оол Хертекке, Александр Салчакка, Люндүп Солун-оолга улуг ажыл-херекти кылганы дээш

нерге 90 харлаар күш-ажыл-дың хоочуну Х. А. Анчымаа-Тока, Тыва Республиканың Дээди Хуралының комитет даргазы В. Б. Кара-сал (үстү-нде чурукта).

Адаанда чурукта бөлүк кижилер (солагай таладан) Күш-ажылдың хоочуну И. А. Седип, СССР-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оол, Сукпак ортумак школазының директору, Тываның улустуң башкызы Б. И. Араптан, Россия Федерациязының школазы-нын алдарлыг башкызы Д. Б. Араптан, Тыва Республиканың культуразынын алдарлыг ажылдакчызы Т. П. Хертек.

Кыдында чуруктарда: Россия Федерациязынын ал-дарлыг чурукчузу, Россияны Репин аттыг куруне шаңналы-ның эдилекчизи Д. Х. Тойбу-Хаа, Тыва Республиканың

ШОКАР МЕДЭЭЛЕР

ӨӨРЕНИКЧИЛЕР АРАЗЫНГА

Республиканың школа-чыларың чаксы дугайындагы бо чылдың кончук солун болуп эртер. Март 24-28 хүнеринде өөреник-чилер аразында бир дугаар ТР-ниң Кубогу дээш хол бемүүнө маргылдаа "Хер-рен" спортзалыга болгаш И. Ярыгын аттыг спортчу ордуга болуп.

Ук мөөрейге ниитизи-биле уруугларын 19 болгаш оолдар-нын 19 командадары кижир. Ол ышкыш оларның аразында Кызылдан ийи шыпырак коман-да база Ак-Довурактын шы-пырак дээн командазы кижир.

Маргылдааны эрттирер организакчы комитет тургустунган, оон даргазына Чазак Баштыңының оралакчызы Василий Майолович Оон томулаткан. Оргкомитеттин кежигүңү республиканың хоочун хол бөмбүкчүлүгүнүн бирээзи Лазо Семенович Седиптин тайылбыры-биле алырга, мөөрейин хол со-рулгазы болза школачылар аразында хол бөмбүүн сайзы-ралдыр болгаш оларның ниити кадыкшын быжыгылаарынче утпуган. Кожуунан кел-ген өөреникчилеринин чурт-таар оран-савазын, аш-чемин маргылдаа үзүндө Кызыл хоорайның өөрөмдөгү черлери ап, деткиччилер болуп, Ти-лээн командадарын ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак

боду акша шаңналарын, ме-дальдарын болгаш Кубокту тыпсыр.

Давид ДАМДАК.

ОПЕРАЦИЯНЫҢ ТҮННЕЛИНДЕ

Дача эдилекчилери-нин хөй саныг дилегле-рин барыдаалааш, Кы-зыл хоорайның 317 док-таалын эзугаар Күрүне-нин өртке улур албаны болгаш шагдаа инспек-торлары март 2-ден 12 хү-неринде Кызыл хоорай-нын девискээринге "Да-ча" деп операцияны эр-тирген. Оон кол соругта-зы — дачаларга өрттө-рүн, оор чорукту база өнүг-металдар чыпырын бол-дурбазы.

Чоруктан рейдинин тү-ннелинде 33 дача участоктары кыныттыглан, 180 өртке улур дүрүмнерин хажыдыш-кынын илереткен. Хол-биле кылдыгын 9 электри дериг-херекселдерин хавыргаш, 10 протоколду аңаа мааарыш-тыр тургускан, 3 кыжиге тор-гаалды оонаган, 2 кыжиге са-гындыгыны берген. Кыналда үзүндө өрт камгалаынын инспекторлары 68 кижини өртке улур дүрүмнерге өө-рөткен. Ол ышкыш өнүг мет-алдар оорлап турган 4 кыжиге туткан база 15 литр спирити хавырган. Хеминг он тала-зында ышк болбазырадыр комбинактын девискээринден

оорлангып турган кижилерни изи-биле база туткан.

Улаваз хар эрип, эрткен чылдың оят-сыгине, бөгү кес-түп кээр болгай, ынчангаш өртке улур дүрүмнерин сагып тургаш, аштап-арыгларын утпаа эки.

Чойганна САНЧЫТ.

Өртке улур албанын про-паганда бөлүгүнүн инспек-тору.

ДУГУРУШКАН

Март 13-14 хүнеринде Тес-Хем кожуун чагыр-газын хуралдар залында Кызылдың кызыгаар от-рядының командир Д. К. Самдогун, моол таладан кызыгаар шеринин бү-рүн эргелик төлээзи пол-ковник Ганхуу баштаан моол кызыгааржыларын киржилгези-биле кызы-гаар чурумунун база кы-зыгаары эрттир турдуг-тен мал-маганын ийи та-лааның девискээринден эгидип алырының дуга-йында дугуржулга хурал болган.

Түннелинде 2000 чылдын ноябрь айда РФ-тин Прези-дентизи В. В. Путинин Моол Арат Республикага ажыл-албан аайы-биле чоруну ү-зүндө ат салдыгын россия-жи-моол ийи таланың аразы-нда керээ, дугуржулга үн-дөзүлээш, кайы-даа талаже кызыгаар кежилдир сүр-дүрген мал-маганын сура-

лап, дилеп тыварында детки-ме болур ийи таланың каттыш-кан комиссиязын тургускан. Ол комиссияның кежигү-неринин эрге-хүлээлгелерин, ажыл-чорудулганын тодар-ды бижээн саапыр-дүрүмү орус, моол дилдарга бижир кылдыр дугурушкан.

Давыгач ДАМБА-ХУРАК.

ӨВҮРДЕН КАНАДАЖЕ

Москва облазының Подольск хоорайында кикбоксингге "Хөм фут" деп аттыг маргыл-даа болуп эрткен. Адаа Тываны төлээлөп Өвүр кожуунун тренер баш-кылары Сергей Куулар болгаш Оолак Сатка удуругу 4 кикбоксер-лар кырышкан.

Хөй кижип кырышкычыл чидиг демиселдин түннелинде 57 кг. деңгизге арыг тилен-гени Батый Хертек чедип алгаш, бириг чери алган. 54 кг. деңгизге бириг чери база-ла шыпырак спортчу Мадыр-оол Осурун алган. 51 кг. деңгизге бириг чери Чингис Салчак алган, а Солангы Сааа 42 кг. деңгизге ийги черге төлөптиг болган.

Мөөрейин түннелинде бириг чери алган оолдарга Россияның спорт мастери деп атты тыыскаан. Бистин тил-лекчи оолдарымыс август айда Сочи хоорайга белекел чы-жын эрткен соонда, Канада-

нын төвү Оттава хоорайга де-легей чемпионатында кир-жир.

ТӨЛӨПТИГ БОЛГАН

Февраль 23-тен март 2-ге чедир Тюмень хоорайга студентилер ара-зына кик-боксингге РФ-тиң 7-ги адык че-мпioniады болуп эрткен. Адаа Тыванын Күрүне университетинден 4 кы-жип кырышкан.

Чидиг демиселдин түннелинде 48 кг. деңгизге Шолбан Сундуй бириг чери алгаш, Саратов хоорайга болуп Россия чемпионатында кижир эргени чедип алган. А оон тре-нер башкызы А. Солагай-биле ук мөөрейин судьялары бол-гаш кижип келген коман-дарың тренерлери ужура-гаш чугаалашкан. Тренер башкы И. Шивит-Хуурактын өөреникчизи Рашид Алашов 75 кг. деңгизге ийги черге тө-лөптин көргүскөн. Үшкү чери 48 кг. деңгизге Алибек Монгуш тиленгени чедип алган.

ТКУ-нун ректору Н. Г. Дуб-ровский студент спортчулар-га ук маргылдаа кижиринге улу деткимчени көргүс-кен. Россия чергелиг маргыл-даа бистин студентилерин тилгелчиг черлери чедип алганы дээр-ле, универ-ситеттин адын алдаржытканы ол.

Игорь ДАМДАК.

ДЫННАДЫГ

"Россия Федерациязының хамаатыларын сонгуур эр-гелеринин кол магадыла-ларын болгаш референ-думга киржир эргелер дуга-йында" Федералдык хоюлуна болгаш "Тыва Республиканың референдумунун дугайында" Тыва Республиканың Хою-лузуна доктааткан үзүндө, 2001 чылдың март 13-ке чедир, Тыва Республиканың рефе-рендумунун Кызыл хоорай ко-миссиязын Төлээлекчилер-нин Кызыл хоорай хуралы чогуур үзүндө тургуспааны-биле холбаштыр үстүндө адаттыгын Федералдык хою-луунуң 23 чүүлүнүн 5 пункту-зунга үндөзүлээш, Тыва Рес-публиканың референдумунун Кызыл хоорай комиссиязын тургузуп эгелээн дээрзин Ты-

ва Республиканың Төп сонгул-да комиссиязы дындап тур.

"Россия Федерациязының хамаатыларын сонгуур эр-гелеринин кол магадыла-ларын болгаш референду-мунга киржир эргелер дуга-йында" Федералдык хоюлу-нуң 23 чүүлүнүн 2 пунктузунга дүүштүр референдумун девискээр комиссияларын тур-гузары Россия Федерациязы-нын Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Дээди Хура-лында, тус чер бот-башкарыл-ганының төлөзөл органында депутат бөлүктүлүгү сонгулда каттыгышкыларын сон

Чаш кижини кылаштадып өөредиринге, хем, суг кежеринге, балыктаарынга, даңгырак бээринге, буга казырынга, дайзынны бар черже чорурунга таарыма чок. Орук чоруурга, багай чүгөге таваржып, эш-өөрүндөн чарлып болур. Баш дүгү таартырга, аас-дыл, алгыш-кырыш үнөр.

ЧАЗАК ЭРГЕЛЕЛИНДЕ

ЧОННУН ЧАГАА-БИЖИИ —
ОЛАРНЫҢ НЕГЕЛДЕ, ХЕРЕТЛЕЛИ

2000 чылда бистин республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржақтың адынга амы-хууда амыдгальнага хамаарыштыр дилеглиг чагаа чоруткан кижилерин саны 2501, оон бодунуң хүлээп алышкылына 542 хамааты келген. Каттышкаш нийтизи-биле 3042 хамааты дилег киирген бооп турар. 1999 чылга деңизерге, 12 хуу хей болганы ол.

Бо чуну көргүзүп турар дээр, Президент Ш. Д. Ооржак чонунуң бүүрүлү улам улгалдып, кижини хосталгазын болгаш Конституцияда бижылганын эргелериниң херек кырында күүсеткини, бадыйкаттынып турары ол. Бичангаш Президентиге 2000 чылда дилег киирген кижилерин санын үстүндө айттым. Оон иштинде Кызыл хоорайдан 1836, Кызыл кожуундан 167, Чөөн-Хемчиктен 117, Барыын-Хемчиктен 85, Бай-Тайгадан, Бий-Хемден, Сүт-Хелден, Улуг-Хемден, Чаа-Хелден тус-тус 60-дан 80 чедир, арткан еске кожуун-нардан 30-ден 40 чедир дилеглиг чагаа келген.

Кызыл хоорайдан Президентинин адынга эң хей дилеглер киргени кожуун-нардан хоорайже кижилерин хей-биле көжүп кээп турары база хоорай чыгаргызын хоорайжыларын хун бүрү амыдгальны айттырыптар кошкак шийтирлеп турары-биле тайылбырлаттынар. Ол дугайын хомудан кижилер Президентиге чагааларында айттыр турар. Чикээ, 2000 чылдың ноябрь 29-та Кызылдың "Жиле" чуртталга-коммунал ажил-агыйын коллективинде чагаа келген. 700 ажыг кижик ажилдап турар ол ажил-агыйда ажилчыларнын шалыны эвээш, оозун 3-4 ай иштинде албайн баарын, дыка хей ажилчылар эргижирээ, бузуш аштааш, орнунга чаа бажың турар ужурул бажыңнарада чурттап турарын, хоорай чыгаргызындан кым-даа оларнын амыдгальныч кичээгэй салбайн турарын ында айттынар.

2000 чылдың декабрь 8-те Спутник суурун бөлүк чурттакчылардан хомудал чагаа келген. Оон ынай Кызыл хоорайда чурттап турар Г. М. Сеникова-Шурыгина болгаш Президентиге чагаазында ийи булу чок 1-ги бөлүктүн инвалити ашаа-биле 1974 чылдан бээр хоорай чыгаргызында бажың эвээштен турарын, чоокта чаа А. Ю. Кашинге баарга: "Президент силерге бажың берзин, ынаар барынар" дээш, кабинетинден үндү-

рүкенин бижээ. Ындыг кичежик чагаалары маңаа хей-биле киирип келген. Келген чагааларнын 1770-и (барык 88 хуузу) чурттаар оран-сава айттырынга хамаарышкан бооп турар. Бичалза-даа кижиниң чурттаар бажыңың болуп эргезин боттандырып айттыр чидик болуп арттышаан. Республикада тудуг ажилы чорударыга четир саң-хөө, ака-хөрөгүн чидеишпей келгенинде инвалиттерин, дайын хоочундарын, хей уурларлыг ө-бүлелерин, өкпе аарыг кижилерин, өскүстөрүн, инвалит ажи-төлдүг ө-бүлелерин бажың-биле хандырынга, аңаа хамаарышкан хойууларын боттандырынга улуг шалтык бооп турар.

Девискээр аайы-биле чурттаар оран-сава дээш Кызыл хоорайдан 1287 (барык 72 хуузу), Кызыл кожуундан 71 (4 хуузу), Барыын-Хемчиктен 63 (3 хуу), Чөөн-Хемчиктен, Бай-Тайгадан, Сүт-Хелден 42-ден 46 чедир (2,5 хуу), Таньдан 28 (1,5 хуу), еске кожуун-нардан тус-тус 20-20 (1 хуу) кижиди дилег чагаалар келген.

Президентинин адынга келген чагааларнын 55 хуузу хойуу ажилы-биле бижылганын, социал чагаа чорутка чонунуң эргелеринин боттандырышкынын долу эвес бооп турары-биле берге байдальды аларган хей ажи-төлдүг бот иелер, пенсионерлер, ажил чоктар, инвалиттер чоруткан. Назы четпес ажи-төлге дузаламчы ака-хөрөгүн алырынга хамаарышкан айттыр база эң чидик. Чагааларга суд шийтир-биле доктааттынган дузаламчы ака-хөрөгүн алырынга дузалажылар Президенттен база дилеп турар. Ук төлөвр хей ажи-төлдүг бот иелерге канчаар-даа аажок улуг ужурулдузайык. Чамдыкта аш-чем сандып алырынга безин ака-хөрөгүн байн баарын оларнын чагааларында билип ал болуп. Уругларга дузаламчы ака-хөрөгүн чурттаар хөрөгүн тып алырынга кара чангыс арга-зы. Бичалза-даа ол ака-хөрөгүн амыдгальныч чедипшес. Хүнден күнчө аш-чем, бараан-сараан, эм-тан,

хандырылга өртөктери өзүп турар. Оон ынай тус чер эргеч-чаргаларында хомудан чагаалар хей кээр. Чүгө дээр олар чамдыкта адистиг дузаны база эң оңза херетлиг кижилерге материалдыг дузаны көргүсепти баарлар. Бичангаш Президент Ш. Д. Ооржақтың адынга материалдыг дуза дээш 639, уругларга дузаламчы ака-хөрөгүн алырынга дузалажылар дилээ 76 чагаа, республикадан дашкаар материалдыг дуза дилээ 21 чагаа келген.

Чааа хуралдарында хамааттыларын 376 документи-лерин сайгарган болгаш оларга 1.462 муң рубльдин дузанын көргүсөт.

Пенсионерлер болгаш инвалиттер пенсиянын хемчээли өстүрер дугайында айттырыларын көдүрүп, Пенсия фондунун болгаш оон кожууннара салбырларын кошкак ажилынга, РФ-тин Президентизинин пенсияларын хемчээли өстүрер дугайында Айттылыгын тайылбырларын чедир чорутуунаанын хомудан турарлар. Бичангаш Президентинин адынга Кызыл хоорайдан 43 пенсионерлерин адын салган чагаа келген. Ында оларга бээр ужурул немелде 125 рубль телевизирин чүтпө 38-ин, Ада-чуртун Улуг дайындыгга Тийлелге хуңду таварыштыр бээр 414 рубльдин орунуга, 390 рубль кылдыр эвээжидир төлөп берип турарын чылдаганын сайгарарын дилээ. Фронтчуларнын дулгуяк арткан өглериң ээлеринге 8 рубль чедир төлөп бербээ. Оларга чедир төлөп бербээ ака-хөрөгүн Пенсия фондунун даргаларын шөлзө шаннал теле-визирине кирип турар деп, пенсионерлер болуп турганар. Кожууннара чурттап турар дыка хей пенсионерлер боттарынын кадыкшылыны аайы-биле база мурунку ачы-хавыаазы дээш Кызыл хоорайга бажың бээр дилеп турар. Оларга эм-тан өртөөн доктаадырыш дугайында айттыр база чидик-биле тургустунган.

Ажилдаар эргезин ханды-ларын дилээ 26 ачы-хавы-азын төлөпиг үнелээрин негез чагаалар база хей. Ында ажилдаар черлерге тур-

зарын азы саарылга чоруда-рын эге бажыңарын кылы-рынга чээли ака-хөрөгүн дилег чагаалар болгулаан.

Октябрь айда Президентинин адынга Суш суурдан бөлүк аныктар чагаа бижээ. Оон бичи үзүндү бо: "Катты-жаш алгаш ажилдаарын күзеп тур бис. Бистиң караакыска-ла "Бий-Хем" совхоз бустулдуштү, чурттаары дыка берге, шыдажыр арга чок апарды. Ажилдаар эргезинге дузала-жып көрүрөң, бис каныг-даа ажилга белең бис. Чүгө ажил-агый тургузуп алырынга эге дузадан көргүзүрөң". Ындыг чагаалар чангыс эвес. Кижилер чүгө оларга ажил-агый тургузуп бээрин манавайн, харын-даа боттары ажил-агый тургузуп алырын күзеп, чүгө эге дуза көргү-зерин дилеп турар.

Эрге-хоойлу камгалаар органнын ажилынын кош-каанга хомудан, кижиге дээп болбас чорукту база оон чурта-арынга үндөйлөткөнгө эргезин долузу-биле ханды-ларын дилээ чагаалар эвээ-жөөвин турар. Прокурату-радан корум-чурум хайгаар-алын диндып, кижиниң эргезинге хамаарышкан эрге-хоойлу хажыдышкынын ажи-төлдүг чурттаарын чылда-дырын, кем-херек үлгүдир чоруктарга удул демиселге удулукчу ролду күштелдир-ерин манал турар. Бистин эрге-хоойлу камгалаар орган-нарыстың кижиге дээп болбазын дугайында оон амы-хуу эргезин канчаар хандырып турарын ТР-нин Президентизи Ш. Д. Ооржа-ктын адынга Самагалдай суур-дан келген Яна Янгиевна Идамчатын чагаазындан көрүп болуп. Яна 1999 чыл-дың январь 9-та Василий Те-мурге этеткен. Оон түнне-линде бир караа согураар берген. Ол үлгүдиге хамаа-рыштыр кеземче херээ оттур-ган турган. Оон бээр 1 чыл 9 ай эрткен. Когараан кижик кожуун болгаш республика прокуратураларынче же-даа барган. Кеземче херээ а-даа чытпышаан. Үлгүдиги хостуг аралаган, когараан уругта ам бир караан де-жа шаап каарын кыжынып чоруп турган. Яна чагаазын мындыг сөстөр-биле дооскан: "Мээң харым чаа-ла 19, үе-черге өөрүм өөрөйүн, өзүлүг долу амыдгальды көрүп чурттап чоруур. А мен хиличкентип, шын, чептүг чорукту дилеп чор мен. Ону кайын тып аларын? М. Д. Дамба, А. П. Чоолу ышкаш истекчилер билдингир-ле херекти өжө-гөргөз шөйүп турар."

Чагаа-бижик чоруткан кижилер Президенттен эрге-хоойлу камгалаар орган-нарын харыскалган биди-терин, оларын ажилын көскү болдуларын дилеп, харын-даа оларнын төлөп чок ажилдакчыларын арыглаарын негеп турар.

Күрүн кызыгаарын бижылга дугайында айттыр-ын көдүргөн чагаалар эвээш эвес кээп турар. Оч-кесчепти үтүрээш кылып, мал-маган оорлар моол хамааттыларын кара туралында аажылааш-кыларын камгалаарын дилээ болуп. 2000 чылдың ноябрь 6-да Өвүр кожуунун Кылай-Бажы деп черге дүң-жүн 1 шак 30 минута турда, бөлүк боо-чепчеге моол хамааттылар пенсионерлер Д.

Тумат, Төмүр Дыртый олар-ны хулуп каапкыш, ал болуп чүүлдерин шуптузун (аж-сава, аш-чем, идик-хеп, мал-маган) алгаш барганнар. Кырганнар кыш удуру чүгө-даа чок артканнар. Мындыг чо-руктар ужуң кызыгаар чоо-гуңуң чурттакчыларын өөрөң-ген, көдээ ажил-агыйга эл-тиг черлерин каап, иштик черлерге көжүп эгелээ.

ТР-нин Чазааның болгаш Президентинин адынга келген чонунуң чагаа-бижик-тери-биле ажил чорудары — оон ажил-чорудулазынын боттандырышкынын кезээ, кижиниң хостуг эргезин болгаш оон камгала-лының бир маадгальлы болуп. Хамааттыларын күзеп-деринин болгаш дилегтери-ниң чогуур өйүндө, шынар-лыг көрдүреринге хамаа-рыштыр хемчеглер доктаа-мал алдынып турар. Чылдан чылче ТР-нин Чазааның ху-ралдарында ажилдаарын амы-хууда билдирешкени-веринде дилегтерин, айт-тырыларын сайгарарын көү-дөп оор.

ТР-нин Чазаанга болгаш Президентинин адынга келген чагаалар, билдиреш-кенин эң хей кезин республиканың күрүн эрге-чаргызынын органнын сайгарган. Чүгө 117 чагаа (4-ле хуузу) кожууннара чо-руттуган. Кызыл хоорай чыгаргызынга хамаарыш айттырыларын ынаар чо-руткан чагаалар канда-да күсөлдө чокка дедир кээп турар.

Дилег билдирешкенин бистин Өргөл дамыштыр Президент Ш. Д. Ооржака болгаш еске-даа чедер ужу-руг адистеринге дүргө-биле челип турар. Ол диле-герин Шериг-оол Дизи-жикови өөрөйүн көрүп күсөлдүр-биле (дилегин дорт хамаарыш) күрүн эрге-чаргыга органнын чорудуп бээр. Бичалза-даа чамдык дилеглер саң-хөө айттырыларын берге бол-ганындан ук органнын күсөлттөмөй, харын чок чыдып бээр. Чикээлээр, Социал-хөгжүлдө департа-ментизинче 2000 чылда 426 дилег билдирешкенин күсөлдүр-биле чоруткан турган. Ук дилегтерин чүгө 160-ы күсөлттөмөй. Куш-ажыл бол-гаш социал-хөгжүлдө яамы-зынче 128 чагаа чоруттуган. Оларнын 54-ү күсөлттөмөй. ТР-нин тудул болгаш чурт-талга-коммунал ажил-агый хөгжүлдүзүң комитети 186 чагаанын 66-зын күсөлттөмөй. Кожууннара чоруттуган 117 чагаанын чүгө 37-зи күсөлттөмөй. Ындыг чылда-гааннар-биле дилээ күсөлт-төмөй барган кижилер таарышмаанын илердип, биске бо-ла чедип кээ. Ын-дыг чоруктары моон сон-даар болбурдас дээш болу-нар аргаларын аажылап, чо-гаадкыч өзү-биле ажилдаар алаар бис.

Карим КУУЛАР.

ТР-нин Чазааның Чонунуң бижиктери-биле ажил чорудар эргелеринин начальны.

ЧУРУКТА. ТР-нин Чааа Аппаратынын чонунуң чагаа-бижиктери-биле ажил чорудар килдинин начальны К.Т. Куулар чагаа хүлээп аш олур.

БҮЗҮРҮЛДҮН ДЕВИСКЭЭРИ

“СИБИРЬ
ДУГУРЖУЛГАЗЫ”
ДЕП ЧҮЛ?

Чуртун экономикай бай-далы баксырап, бүтү чүе сан-дарал эгелеп бер чорда, 1990 чылда Кемерово, Новоси-бирск, Томск, Тюмень облас-тарнын болгаш Алтай, Крас-ноярск крайларын удурут-чулары сүмөлөшкөш, ассо-циация тургузынын дугайында шийтиренин хүлээп ал-ган. 1991 чылда РФ-тин Дээди Советинин Президиумунуң шийтир-биле девискээрлер аразында “Сибирь дугуржул-газы” ассоциациянын тургу-зганынын дугайында ший-тиренин хүлээп алган. Ам ында Сибиринин 19 девискээрлери кирип турар. Оларга Алтай, Красноярск крайлар, Тыва, Бу-риятия, Алтай, Хакасия респу-бликалар, Тюмень, Омск, Ново-сибирск, Кемерово, Томск, Иркутск обласлар болгаш Сибирь девискээринде 7 на-ционал окруттар хамаарыш-тыр. Сибиринин федералдыг ок-ругуна хамаарыш турар бо девискээр нийти Россиянын девискээринин үштүг бири ээлеп турар.

Чуртка тургустунуп кел-ген экономикай кризистин түннелинде, Сибирде ший-тирлээр нарын айттырылар-нын көүдүзүн-биле, кады ажилдакчыларын бир демниг оруун тып алып сорулга-биле, ону девискээринде турар область, крайларын болгаш республикаларын удурут-чуларын деткичези-биле бо ассоциация тургустунган. Ассоциация Сибирге хамаа-рышкан эң-не кол социал-экономикай айттырыларын шийтирлеп турар. Ол дээр-ге — инвестиция политиказы, бойдус курлавырларын байлаан ажилдыг болгаш экологотуг арыг ажилдаар, көдээ ажил-агый продуктуларын сайгарары, үлөтүр поли-тиказы, тудуг, транспортту сайгарары, кадык камга-ла болгаш кем-херек үлгү-дирешкени-биле бир демниг демисежир. Сөөлүг чыл-дарда ассоциация даштыкы чурттарын Россияда турар элчин черлери-биле, дашты-кы компанияларын төлээ-лери-биле база Россияда бол-гаш даштыкы делегейин экономикай организация-лары-биле бижыг харылаа-ны тудуп турар.

“Сибирь дугуржулгасы” ассоциациянын тургустун-ганындан бээр бо чылын он чыл боор. Ол үнени иштинде бо ассоциация Сибиринин социал-экономикай сайгар-лынга улуг ажилды кылып чоруткан болгаш Сибиринин бойдус байлактарын шийт-геп алырынын талазы-биле боттут савалдарын, чаа теле-визирлерин РФ-тин Чазаанга кирип келген. РФ-тин Прези-дентизи В. В. Путин бо ассо-циациянын ажилынче улуг кичээленин угулдарып турар. Ол бир дугаарында, 1998 чылда, РФ-тин Прези-дентизинин администрация-зынын удурутчузуңуң ора-лакчыны тургаш, Алтай край-нын Белокурихага “Федерал-дыг төп беле субъектилер аразында бюджет харылаа-ларын” айттырын чугаала-жып турда киришкен. Борто кончук чидик айттырын Сибирь девискээрлеринин удурутчулары тургустунган. Ол хамаачыг Красноярск край-нын губернатору А. Лебедь федералдыг төлө үндүгү шийтирленин безин негеп турган болгаш. Бичангаш Россия-га кризистин эң берге үеги турганын кым-даа утлаан боор.

Ийи дугаарында, В. В. Пу-тин РФ-тин Чазаанын даргазы тургаш 1999 чылдын август айда ассоциациянын Томск хоорайга болуп эрткен хуралына киришкен. Орта “Сибирь девискээрин турум сайгарыларын эң кол үнде-зини — эртем болган дээди школа дугайында” айттырын чугаалашкан. Орта чүе чугаа-лап тургаш, В. В. Путин мында дээн:

— Кажан улуг Россиянын дугайында чугаалап тургаш, бир дугаарында Сибиринин бойдус курлавырларын кайгамчык байлаанын дуга-йында утуп болбас бис. Бичалза-даа Сибиринин эң кол байлаа — оон кижилер. Ылаң-лап олар Россиянын делегейин эң улуг күрүнелеринин санын-че киирген. Сибирь чок болза, бистин Россияныс девискээр хевирлиг бөдүн күрүнө турар ийик.

Уш дугаарында, РФ-тин Президентизи В. В. Путин эрт-

кен чылдың ноябрь айда Ново-сибирск хоорайга Сибирь гу-бернаторлары-биле келир чүс чылдың перспективтиг айт-тырыларынга доктаган. Си-бирде шийтирлээр айт-тырылар көүдүзүн ассо-циациянын күсөлдүг органы бир дугаарында кандыг айт-тырларже улуг кичээлге са-лырын талазы-биле санал-ды киирерин негезин болгаш.

Томск областын губерна-тору, девискээрлер аразында “Сибирь дугуржулгасы” ассо-циациянын даргазы, РФ-тин Күрүнө чөүлөлийн прези-диум кечигүр Виктор Кресс “Труд” солунга берген интервьюзуңа мынчаар чугаалаан:

— Сибирде амыдырал берге. Оон түннелинде кижилерин кадыкыга улуг салдарлыг. Россиянын еске булуңларында көрдө, Си-бирде чурттап турар кижилерин назыны кыска. Россиянын экспортче үндүр садып турар кол продукту-зы Сибирде чыдып турар. Ол дээрге нефть, газ, хо-мүр-даш, ажилал ыш дээш, оон-даа еске. Он чыл иштинде бистин тургустунуп келген кол сорулга-вистын үндезини болза Си-бирге онзагай негелде херек. Орта чүе хамаары-рыл дээр — чептүг үндү-руг, чыгышта, электри энер-гиязынга, транспортка чигеткен өртөктер. Борто чи-жек кылдыр хааныг Рос-сияны киирип болуп мен. Ол үеде Сибирже көшкен кижилерге улуг чигел-делерин берип турган, ол хамаачыг шериге безин келдиртпей турган. Ол үеде Сибирге ажилдап турган профессорларын шалың, Россиянын ба-рыын губернияларынга ажилдап тургандарын 2 катап хой турган. Ол чөөл-делерин болгаш негел-делерин “Сибирь” програм-мазында киирген бис.

В. КРЕСТИН БОДАЛЫ-БИЛЕ АЛЫРГА, бо берге үеде ол программаны күсө-лдүр берге. Сибиринин феде-ралдыг окрут дээр — ол бүдүн Сибирь эвес-тир. Ол программаны боттандырап сорулга-биле ону РФ-нын Сибирь салбырларын саналдап турар болгаш “бо-дун губернатор кижик болгаш элзон каж аш-чем аймаанга хамаарышкан программаны ажилдап кылып болуп мен” деп бодалын чажырбайн чугаалап турар.

Красноярск крайнын гу-бернатору Александр ЛЕ-БЕДЬ: — “Сибирь дугуржул-газы” мынчаар алырга чөп-шээрелестенин бир хевир, Сибиринин шупту девискээрлеринде бистин берге-дежип турар айттырылар-ыска, сакшыг чашаашкы-висте домей. Сибирь дээр-ге Россиянын болгаш делегей-ин бодус курлавырларын-нын үжүжө. Агаар-бойдус-тин берге байдалыга оон кижилер дадыгыш бижик-кан болгаш ажилдап бири. Сибирь — ол дээр чуртун иштинде чурт. Красноярск край Сибиринин байлаанга эвээш эвезти негеп турар. Бисте хомер-даш, газ, нефть, алдын, арга-арыг. Крайнын мурунда турар сорулгалар еске девискээр-леринче домей. Сибирь девискээрлеринин удурут-чулары кезээде бот-ботта-рын билчип чоруур. Херек болза дузалажы. Он чыл кады ажилдааныстын түннели ону бадыйткаан — деп үнелээ.

Сибирь девискээринин удурутчуларынын бир көдүрүп турар улуг айттыры — “Сибирь дугуржулгасы” ассоциациянын эң кол про-грамманы “Сибирь”. Мында Сибиринин шийтирленин-мейн турар кол айттырылар киирген, бичангаш чаа чүс чылда бо программа амыд-галга боттанып эгелээ-ле боор деп идеген каалынар. Россия Сибирь чокта Россия эвес деп сибиржилерин чугаалажып чоруур тавар-ылга эвес. А. Лебедьтин “Сибирь — чуртун иштинде чурт” деп чугаалап турарында база-ла утка бар, бо айттыр-ны ол чангыс эвес удаа кө-дүрүп турган болгаш.

Сибиринин бойдус бай-лаанын талазы-биле чедимче чок шийтирленин турар айттырылар кайы көвей.

Борто мындыг чижекти кии-рип болуп, Россиянын Европа девискээринде бойдустун чайгаар бүткен байлаа ховар-ла болгай, чамдык компания-лар ында бүртүкдөй алган Сибиринин нефть, газ ап ту-рарына тус черин губернаторларнын хомудал турары чептүг. Бо хүнде тургустунуп турар рынок экономикаын механизми сибиржилерин эрге ажилын камгалап шыда-вайн турар деп, Томскинин губернатору В. Кресс кончук айттырын көдүрүп тур-рар. Ол бодунуң ажиллап кы-лып турар программанында сибиржилерин албан төлээр үндүрткен хостарынын айт-тырын база көдүрүп турары таварылга эвес.

Сибиринин болгаш нийти Россиянын сонугралы бот-боттарына удурулашкак эвес. Оон кол-ла сорулгазы — бойдус курлавырларын байлаан долузу-биле ажилла-рынга эртемни болгаш дээди школына хаара турары. Бо та-лазы-биле бодунуң бодалын девискээрлер аразында “Си-бирь чөпшээрелестени” ассо-циациянын даргазы В. Кресс РФ-тин Президентизи В. В. Пу-тинге, Чааака чугаалап тур-гаш, “Сибирь” деп програм-маны дорт боттандырынга РФ-тин Чазааның бир оралак-чызын дорт томуларын дилеп турар.

Эрткен он чылда ассоциа-ция бодунуң үнүүшкүгүн хуралдарын регионарда эр-тирип тургаш, орта эң-не кол айттырыларын шийтирлеп турган. 1996 чылда Омск хо-орайга туская утлаанышкын-нып программа “Сибирин” ажилдап кылгаш, сайгарып турда, орта РФ-тин Президи-низи турган Б. Н. Ельцин ки-рип, ол программата ат сал-ган. Ассоциациянын хуралда-рынга В. Черномырдин, В. Шу-мейко, П. Рыбкин, Е. Примаков дээш, кымнары киришпээ дээрли. РФ-тин Чааа даргазы тургаш, В. Черномырдин 3 катап киришкен. Ол хуралдар-га сибиржилер эң-не берге-дежип келген айттырыларын чугаалажып турган. Чикээл дээр, үндүгү кодекзин, чуртталга-коммунал ажил-агый реформазы, үнелиг ме-талдар болгаш алдын рыно-гун тургузыларын дугайында, банк капиталы болгаш Си-бирге саң-хөө айылын бол-дурбазы дээш. Бо айттыр-ларга сибиржилерин көрү-жү, туружу төптөн бир анги бооп турарында хей чылда-гааннар бар. Оларын РФ-тин Чазаанга тургузуп, негелдени салып, саналды чангыс эвес удаа киирип келген.

Сөөлүг катап “Сибирь чөп-шээрелестени” ассоциация-нын каттышкан хуралы бо чылдын январь 18-те Крас-ноярскке болуп эрткен. Де-мир-орук транспортта ре-форма чорударыга хамаа-рышкан айттырын сайгарып чугаалашкан. Ийи чыл бурун-чугаалажып турган РФ-тин Чааа демир-орук транспортта реформаны чорутканын түннелинде, чүк сөөртүлгезинин тари-ви батканындан ол транспортка сөөртүп турар чүктер көү-дөз болгаш өзүлдегил ажил-дал эгелээ. Бичалза-даа ол үнени иштинде демир-орук транспортта капитал салышкыны 3 катап кызырыл-ган. Кол фондурларын элээш-кын 55 хуу четкен. Теплово-зтарын, паровозтарын чүк болгаш пассажирлер сөөртүп вагонынын 60 хуузу хуусаазын эрттир ажилдап каапкан. Транспортун бо алдырн сөптөш тургузынга 120 млрд. рубль херек болуп турар. Ону чангыс РФ-тин Орук аргыжыларын кайы-демдегелээ. Сибирь девискээринин онзагай байдалын өөрөйүн көрүп, орук транс-портунуң он хевиринге рефор-маны тус черин негелде-зинге дүүштүр чорударын дугайында айттыр тургустунуп турар.

Эрткен он чылдар Сибирь девискээринде турар область, крайларга болгаш респу-бликаларга, национал окрут-тарга берге байдалга өртөк-каа болза, сибиржилер эко-номикай кризистин аар-бер-ге уржуктарын ажил эрте-рини оруун дилеп тур, оон удурутчуларынын бир дем-ниг ажилдаанын демдеглээр алаар.

Сергей ХЕРТЕК.

КОЖУУННУҢ 60 ЧЫЛЫНГА

ЧУРТУМ ДУГАЙЫНДА СӨС

Бай-Тайга — Чөөн Сибиринин эң бедик сынарнын бирээ. Оон бедик — 3485 метр. Мөңгүн-Тайганың соонда, ийги черде турар. Оон казар байлаа, аң-мен, кат-чипиң, он оңду кончук элбек, аржаңа сугларлыг, малы хей, чоңу ажил-ишчи, шевер булуңдарын бирээ. Бичангаш ону “бай” деп адааны таварылга эвес.

Кожуун сонгу-барын талазындан Хакас, Даг-Алтай республикалар, Алтай край-биле болгаш муруну-чөөн та-лазындан Мөңгүн-Тайга, Ба-рыын-Хемчик кожууннары-биле кызыгаарлажып чыдар. Кожуунун нийти девискээри 804,598 га черин ээлеп чыдар. Чурттагыч чону — 13339 ки-жи. Мыйкыстыг бода мөйү — 9547 баш, шээр мал — 90436, чыгып — 1359 баш.

Бай-Тайга кожууну 1941 чылдын июнь эгезинде Ба-рыын-Хемчик кожуунундан аңгылаан, Шуй, Бай-Тал, Хөл, Кеп-Сөөк деп дөрт суму-луг, 40 ажыг арбаннарыг, Тээли суур төптүг, тускай кожуун бооп үндөйлөткөнгө тургустунган. Ол дугайында төөгүчүлөр билеп турар чүе болганда, ынаар дыка ханы-лаас мен. Ат-сурагылы мөге-лер, чогаалчылар, артистер,

композиторлар, чурукчулар дээш, еске-даа мергезилдин кижилери-биле Бай-Тайга онза байлак кожуун. Ол ду-гайын база тускай бижип, ном бөлөктөп турар чүе болганда, база холгаарлаас мен.

Бай-Тайга — мал, чер ажил-агыйлыг кожуун. Кажан ТАР Совет Эвилелинин соста-вынга каттышканын бир чыл болганында, тодаргай-лаарга, 1945 чылда, районга нийтизи-биле 1290 өрөгөдө тургустунган он МЧАЗ, оларнын эргезинге 348 а

АДАЛАР ДЭЭРГЕ-ЛЕ, ЭР КИЖИЛЕР-ДИР ДЕТКИИР-ДИР МЕН

Бистин чурттал турарыбыс демократтыг ийгиликке кандыг-даа хой-ишти организациязын, политиктиг шим-чээшкөөннөри РФ-тиң болгаш ТР-ниң Ундэзин Хоойлузунга дүүштүр тургузул ап болурун чопээрп каан. Ол бир талазында, кижилерин политиктиг эргезинге хосталганы берип турар. Ийи дугаарында, ол тургустунган хой-ишти организациязы чурттуң политиктиг амдыралына деткимчени бээр болгаш тус черде чурттал турар чоңуг эргезин камгалаарына улуг-хуузуни кооргоң турар ужурул.

Ынчалза-даа чамдык тургустунган хой-ишти шим-чээшкөөннөри холун эрттир политиктиг айтырларже чүткүп, эрге-чагырганы, Чазакты "балдырлар" сагыштыг айтырлар үндүрүп, массалыг информация чепсектерин таварыштыр чон ортузунга улуг шугаазын үндүрерин орадаары таварышталар бар. Бо талазы-биле ТР-ниң Ундэзин Хоойлузунга дүүштүр чептүг буруу шавышканы бээр үези келген боор.

Чоокта чаа "Тыва Республиканың адалар чөвүлели" хой-ишти организациязын тургузар деп эгелекчи саналды идиң үндүргөн Өнер-оол Сам-оолович Кара-Салга укчурашты.

Амгы үеде тургустунуп келген оор-суук, арагалаашкын, кем-херек үлгүдөгилер болгаш наркомания кижилерин дүвүредип турар алпарган. Бо айтырлыгы чангыс эрге-хоойлу органдары шийтирилп шыдаас, ол айтырлыгы олар чүгө чангыс талаалар, эрге-хоойлу күжүн ажаллап турары чеп-пес. Борта бүтү хой-иштин хаара тудары эргежок чу-гула алпарган.

Ол айтырлыглар Өнер-оол Сам-ооловичтин сеткил-саягынын дүвүредип чоруур. Ол хой урууларын, уй-нуктарын адазы, кырган-ачазы, оожум-топтук, биче сеткилдиг, чоңуга телетип кижилерин бирээси. Кандыг-даа ажалды Өнер-оол Сам-оолович кылып эгелээрде, кайың-чүдөн эгелээрин, кымдан деткимче

хей-ишти организациязы биле ажаллап келдим. Ол талазы-биле арга-дуржулгам-даа четир. Бистин ажаллап чораан үеисте чонун амыдыралы багай эвес турган. Көдээ ажал-агы ажалдакчыларын профвелеп рескомунун даргазына ажаллап тургаш, көдээ ажал-агы бүдүргүзүндө ажаллап чоруур ажалчыларнын, мал-чыннарнын калдыктын быжыглаар болгаш оларнын дыштанылыгына онза кичээнгейин салып чордум.

Бо үеде мынчап барган чүе-ле-дир. Чарышка эртенге айтты, шүүлген мөгени кайда-даа машина-биле шаңнап турар алпарган. Малчын, саанчы кижини машина-биле шаңнап чыкканын кижилер наваас алпарган. Көдээ ажал-агы ажалдакчыларын профвелеп рескомунун даргазына ажаллап турумда, мурнакчыларнын шаңналы багай эвес турган. Оң херек-чиз саанчылар аразынга республика конкурзунга Борис Сат улай-улай чемпионнап турду. Сөөлүндө ол чик машина "Москвич"-биле шаңнатты. Мурнакчы саанчысы бо хүннерде чедир ол машинасын муңуп чор. Ол дээрже төөгүе артып калган херек-дир.

Ажы-төлдүн кижизидилгезинге ада кижинин ролу кончук улуг, ону тывалар төөгүдөн бээр сагып чораан. Ада чок ескен ажы-төл көргөңгү, олар херек кырында амыдыралга эр кижинин аякын көрбөз болгаш бир-ле чүгөге чедимес болуп

артарлар. Бистин бо берге үеисте ада кижинин ролун, оларнын кижизидилгичи аргашын көчүрүп, хей-адын, сүлдезин бедидер сорулга-биле бо хей-ишти организациязын тургузар деп шийтирилээн бис.

Бистин Президентивис Ш.Д.Ооржак—хей ажы-төлдү ада кижидир. Бистин кижирген саналыстың кончук бодамчалыг дыннады, "Бо дээрже кончук-ла үезинде тургустунуп келген, чептүг айтыр-дыр" деп деткиди. Президентивис биче сеткилдигин, оң кижизин, бөдүүн чоңуг амыдыралы дээш кайы хире сагыш човап чорурун херек кырында көрдүм.

— Президентиге кирер дээш дыка-ла үр манаан боор силер, аа?

— Президентиге кирик-сээн кижилер хей болбайн канчаар. Бис кандыг-даа эл-чег манавайн, юре бердвис. Президентивис ол хире деткимче аптар деп база бода-вайн турдувус. Бисти Президентиң деткээн болганда, айтыр амыдырал кырынга бот-бизин алканда, кудумчула укчу-туруп чоруур калаларнын көрүңер даан. Бистин чурттап турар нийтилеттисе эр кижилерин сүлдезин бедидер, оларнын чоргаларын, хей-адын көдүрер талазы-биле дыка-ла шапта-раазыннар тургустунуп келген. Ажаллаар назын үезинде дыка хей эр кижилер эки туразы-биле өлүп турары хомаданчыг-дир. "Амыдырал чеже-даа берге болза, эр кижини адын сыйла" деп чугаа-

болуп.

Бо кончук солун болгаш нарын айтырлыгы Өнер-оол Сам-оолович анаа-ла агаардан чогаалып тургузуп келбээн. Ону амыдырал боду негеп келген. Хей чылдарда аныктар, ажалчылар-биле ажаллап чораан оң арга-дуржулганы, кижизидилгенин айтырын үениң негелдезинге дүүштүр эде тургуспас болза хожок алпарган дээрзин эскерип билгени ол-дур ийи. Бистин бо чурттал турар нарын үеисте эр кижилерин сүлдезин бедидер турары кончук багай. Эр кижин дээрже эр кижиле болгай, ол өг-бүлениң чөлүңгичи, урууларыннын анык адазы, керээжен кижинин эргелиг эки, амыдыралдын даңгыжы.

Ам безин көрүңер даан, алдын холдуг ажалчынын эрнин кылып ажылы чок. Тудулар туруп алырга канчаары? Бүтү назындында чолаачылап келгеш, өг-бүленин азырал чораан кижилеринин АТБ-лери туруп алыр-дыр. Ажал чок. Ам өг-бүлени канчаар азыраары? Урууларыннын пособизин алканда, кудумчула укчу-туруп чоруур калаларнын көрүңер даан. Бистин чурттап турар нийтилеттисе эр кижилерин сүлдезин бедидер, оларнын чоргаларын, хей-адын көдүрер талазы-биле дыка-ла шапта-раазыннар тургустунуп келген. Ажаллаар назын үезинде дыка хей эр кижилер эки туразы-биле өлүп турары хомаданчыг-дир. "Амыдырал чеже-даа берге болза, эр кижини адын сыйла" деп чугаа-

лаксам келиксээр.

Тыва Республиканың адалар чөвүлелин тургузар дээнин ада кижиле болгаш деткир мен. Оң устави солун. Орта узун назылыг-даа, анык-даа адалар кижир болуп. Ажы-төлдүн кижизидилгезинге ада кижинин кижилгези улуг, оң телетип мезү-шынары аныктарга өөредип болуп ужурул. Чамдык төлөп чок адалардан ажы-төл багай чүүлдерин өөренип ап турар болдур ийи. Кем-херекке онаажып, тенниг херим артыңче чоруп турар ажы-төлүвүс көвүдээн. Оон кандыг мезү-шынарлыг кижилер эглип кээп турар деп бодаар силер. Ол биске билдингир-ле болгай. Оолдуг кижини оң сөглээр дээр болгай. Шын-на сеткилестен оолдарыбыс, ажы-төлүвүс дээш бир демин ажаллаар болзувусса, дыка эки чүүлдерин кылып тый болуп бис. "Республиканың адалар чөвүлелин" тургузар дээн Өнер-оол Сам-ооловичиниң саналын дээр. Ол орта боттук дузаны хей-ишти организациязы, политиктиг шимчээшкөөннөри, партиялар удуртукчулары кижиле бээр дээрзинге идегелим улуг. Хүндүтүп эр кижилер, ада деп адымысты сыйлап көрээлиңер.

Адалар дээрже—Адалар камгалакчылар-дыр. Олар төрөзүн чурттал кандыг-даа берге үеде кандыг-даа дайзынга алыспайн, турушту-биле камгалап келгенер.

Сергей ХЕРТЕК.

Бопуймаа Давааевна ДИРЧИН

Бопуймаа Давааевна Дирчин 2001 чылдың март 17-де аар аараан соонда, 65 харлап чорааш мөчөөн. Ол Тес-Хем районунун Чыргаланды (амгы Чодураа) суурга 1936 чылдын ноябрь 26-да Дирчин Даваа Шойдаковичинин, Дирчин Дооанмаа Иргитовичинин өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Чыргаланды школанын 1956 чылда дооскаш, ол-ла чылын Кызылда күрүненин башкы институтунга өөренип кирген. Ол институтту 1961 чылда дооскаш, Тес-Хеминиң Кызыл-Чыраа (Ак-Эрикте) школазын 5-8 класстарга тыва дыл, литература башкылап ажалдаан. 1962 чылда "Шын" солунга литахылаачы болуп ажаллап чоруй, 1970 чылда ол солунунун культура килдизин эргелекчизи, 1987 чылда—корреспондент. Ол 1991 чылга чедир—29 чыл иштинде "Шын" солунга ажаллааш, пенсиялап үнгөн.

1992 чылда Тываның Дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилеп институтуна биче эртем ажалдакчы болуп, ол институтка 5 чыл ажаллааш, 1997 чылда

дыштанылгаче үнгөн. Бопуймаа Давааевна "Шын" солунга ажаллап чораан чылдарында чогаалчы ажылы дээш хей удаа шаңнал-макталдарын ал келген. Ре-дакциянын "Күш-ажылчы ал-дар" деп хүндүлөп деттеринче кижир бижиткен.

Парлапга үр үеде үрүнелдиг ажалдааны дээш база "Шын" солунун 50 хар харлааны-биле Бопуймаа Давааевна Дирчин 1975 чылдын август 28-те Тыва АССР-ниң Дээди Сөвдинин Президиумунун хүндүлөп бижиле-биле шаңнаткан. Тыва АССР-ниң Дээди Сөвдинин президиумунун 1985 чылдын август 29-та Чарлы-биле Бопуймаа Давааевна Дирчинге совет парлапга талазы-биле ачы-хавылазы дээш Тыва АССР-ниң культуразынын алдарлыг ажалдакчызы деп хүндүлөт атты тывыскаан. ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кижигүнү, "Күш-ажылдакчы" деп медаль-биле шаңнаткан.

Бопуймаа Давааевна эки сеткилдиг, дузаарга, дуржулгалыг журналист, килдиз эргелекчилеп чораан чылдарында анык журналистери өөредип, оларнын башкызы бооп чораан. Оң өөредип каан журналистер ам улуг дуржулгалыг журналистер алпарган.

Телетип ие, дуржулгалыг журналист Бопуймаа Давааевна Дирчининиң чырыктыг овуру эш-өөрүнү сагыш-сеткилинге кезээде артар.

"Шын" солунун коллектив.

Март 21-де 1 шакта Кызыл хоорайнын Калинин кудумчузунда 16 дугаарлыг бажынын 26 квартираның дээр.

САДЫН АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫНАР

2001 чылдың АПРЕЛЬ 6-да

Улусчу чогаалды бажыңыга "МЭЭН БАЖЫНЫМ" деп чуртталга лотереянын 4-кү тиражы болуп. Чаагайжыды туттунган үш эрээлдиг квартираны; тускай компьютерни; акша шаңналдарны ойнап алыр силер. Ойнаашкыңга чедир чүгө үш неделя арткан, садып алырынче далажыңар.

"Шын" солунга январь айда Теве-Хая суму чагырга даргазынын бижээн чүүлүнге үндэзилеп, бистин суурууска болуп байырлалдын хүнүн, шагын чарлавышаан, "Төөгүвүстүн арыннары" деп одурууларын бараалгаттымыс.

ТӨӨГҮВҮСТҮН АРЫННАРЫ

Бир муң тос чүс чеден бир чыл Хүннер саңын көвүдөдип, Аңгы башка чыгып турбайн. Биске төөгү болу берген: Чагырга деп албан чери Сумууска өөн тиккен. Март айның 24-те, 11 шакта Маана шупту келиңерем! Биске база уттуңурусас: Билиң дөзү библиотекка Бистин суурга көжүп келген. Кылурунун оода болган Кылурунун туттуңа-ла, Он беш чылдар дургузунда Оң-тоглаа төвү бооп чор. Олга Содна чырык адын Ойнаар-бажың чаалап алган... Хоочун угбай турган болза, 50 харны демдеглээр ийик.

"Шын" солунун коллективниң ук солунга хей чылдарда ажаллап чораан, Тыва АССР-ниң культуразынын алдарлыг ажалдакчызы, парлапгаан хоочун ажалдакчызы Бопуймаа Давааевна Дирчинин аар аарааш мөчөөн-биле оң өг-бүлезинге, дөргүп-тереп-деринге, чоок кижилеринге ханы кажылдады илеретип тур.

"Тываның аныктары" солунун коллективниң хоочун ажалдакчысы Лариса Делбирова Ховалыгга, өг-бүлезинге улуг уруу, Дерзиг-Аксы школанын анык башкызы Анжела Болатовна Биче-Караның үр эвес аарааш, мөчөөн-биле ханы кажылдады илереттис.

ЧАГААЛА АРАЗЫНДАН МӨГЕНИН ДЕВИН

Ада-өгбелерден дамчып келген тыва хүреш, мөгелериниң кыдыр содак-шудаа, аргалары ам-даа хевээр. Хүреш болурунун мурнунда мөгө салыкчызы ийи мөгениң содак-шудаан хынаар чораан. Эгин содааның баа шын эвес шартыткан азы тывың тывың алган болза, ону чештирген, албан-биле ижинден дөрт миг чок кылдыр көдүрүп турган. Хүрештин бижиттинмээн чанчыларын мөгө кижиле, мөгө салыкчызы-даа албан билер турган. Эске улустарнын хүрештеринге болаарга, бистин тыва чоңун хүрежиниң девин аңгы-аңгы хевирлер-тиг, "бора-хөкшөп", "хартыга", "дээр" дээш, оон-даа өске. Девин болгаш хүреш эгелээр мурнунда мөгенин турар туржу, оон сүр-күжүн, хүрешке кайы хире белет-келдин болгаш удуралык-чызынын хей-адын баскан психологтур халлаашкын бооп турар.

Амгы үениң мөгелерин хей кезин элээди чылдарында хостуг хүреш хүрежиң чораан болгаш ийикте, азы та чүдөн чүе, олар мөгениң туржу хамаанчкы, девириден беш кылдыр боор-дур. Бир кезек тикчү чүвүр келген, оон өрү чанааш-даа хүрежиң турдулар. А хүрежиң бергенде, чүгө бүтче халдаар, тивилгелге чүтүлдүң көргүсөс, а ийи кижиниң ийиктажыкчынын көргүзүп каар, ол-ла. Солун хүрешти көрүкчүлөргө бараалгалды—мөгелериниң дорт хүлээпгез болгай. Мөгө-даа, анаа-даа кижиниң болуңга, чуртунга, ада-өгбелен келген чанчыларынга чоргалар турар ужурул. Тываны со-нуурган келген аалчылар-ыска чараш тыва хүрешти сонуургады, боттарыныс-тын эки чанчыларын-биле улук хүлээп алыр болзу-вусса, бистин сагыш-сетки-ливики национал чоргалар олутпур кээр ийи. Содак-шудакты бижып пөс азы кеш-тен даарааш, оорубазын дээш сырып каар турган. Ындыг туттунгус содак-шудак-биле араат чоңуга чараш хүрешти бараалгалып чораан болгай.

Хүреш эртирикчилери мөгелериниң содак-шудаан шыңгы сайгарып көргөш, чедер-чепстерин айтып бээр.

Марат МОНГУШ.
Сут-Аксы суур.

МООЛЧЕ ОРУК: УЛАН-БААШАР, НААДЫМ

Студентиниң орук демдеглелинден

МООЛ. Мен эрткен чайын ам-на Моол четкеш келдим. Мени черле бо чүтче тугарган чүе. Харын канчап тиртпас боор, ол чурттуң найысылалы сээр адың-биле атташ чүе болганда, Кызыл-Маанды азы Улан-Баатар, көрүңер даан. Төрөөн Тыванын төөгүзүн сонуургаар кижини моол төөгүзү, оон культуразы ала-чагаар сонуургады бээр чорду.

Өөренип турар мергелимни база тываларын эң ханы төөгүзү болуп бурунгу түрк бижиктер-биле холбаалыг. Диплом ажылын бижир үем чоок-шупулаан тудум, көрбөзүн чүтүп канчап таптыр бижир боор дээш чүс катап өскөлдөрдөн дыңнаарынын орунуга, чангыс катап боду көргөңгү дээр дээш, Моол таварыштыр чанар-дыр деп шийтирилп алдым. Моолда Орхон хемини уунда бурунгу түрк бижиктериниң улуг турсаалдары болуп Кутлугин, Билге-каган көжээлери 1300 хире чыл туруп турар болгаш. Моолда мени көжээлдерден аңгыда, моолдарын "Их (улуг) Наадым" дээр наадым байырлап болгаш калы өөренип турган эштерим, Моол тывазы эштерим чурту болуп Цэнгэл со-нуургады турган. Дораан демдегелеп кааын, боларнын шупузуң көрдүм. Кайың-даа сагыш-сеткилимге утун-дурбас бооп арты.

Анкарада Моолдун элчин черинден чогуру документ-лери алгаш, кады өөренип турар моол эштерим-биле үнүлдүм. Далажыкчынын чылдагыны болза 6-7 конгаш, наадым байырлап эгелээр. Мында тур чуртунда өөренип турар моол студентилер бистер тывалар дег, хемчээл чок улуг орус чуртунун бир ужуңдан, эске ужуңче өттүр чоруур улус. Маршрут безин колдуунда-ла дөмөй база-ла Москва, база-ла Ярославль вокзалы, база-ла төмөс-бат-пас хүн үнер чүкче шөйлүп чоруткан дөмөй-орук. Орук чүгө Ачинскиге аңгылап бээр. Бис, тывалар, мурнуу чүкче хакас чуртунче ээлтер бис, олар (мында моолдар) улаштыр халдып каар. Чедер черинге чедир ам-даа ийи хонук бар. Моол эштерим орус дылды кирелгип билер болгаш, Москва хоорайны эртерде, арай дөвдээр улус болду. Дөвдээршкенин

сынын эдээнде, Тола хемини уунда чаттыла берген хоорай. Чиктиг, өлдегит хире чүү-даа көрбөдүм. Улан-Баатарын чурттагыларын чарты кидис өглерде чурт-тап турар деп дыңнап "дидир-дидирини" бадтыктар хире херимен каан хей өглер-даа көрбөдүм. Дараазында хүннерде харын Гандан хүрээниң чоок-кавызынга көрдүм. Оон мурнунда хей турган, ам чурт сайзырап, чаарттынып турары ол деп билдим. Каракаа илгиче берген чүе—даштыкы "джип" машиналарын хей болганы.

Наадым азы эрнин үш оюнуңун бирээси болуп хүреш мени тиртп турган. Эртерик тургаш, хелегелгит трибунада олут тый алыр бир чутула айтыр бооп турган. Солун чү-вези хүреш Тывада ышкаш хал-лаз эвес, өртерик чүе болду. Эртерик трибуналарын турар черинге хамаарыштыр өскөрлүп турар. Трибунаын хелегелгит азы шөлүдү орту-дугаа чоок кестеринин өртээ кыдыкы олуттарга көөрде, элээр аар. Стадиома каракаа илгичкес солун бир чүп дугаралар олуттар тускай бир трибуна бары-бар-даа болза, аңгы бажың кылып кабаан. Дугараларын чүнү кылып олуттарын, дашка көдүрүп, көдүрбей турарын чон, көрүкчүлөр көрүп олурар.

Хүреш азы наадым ажалдыкчынын чуртун бир солун чүлү—Чидистин (мында Чингис-Хаан) тос баштыг тутун тускай астыг шериптерин стадионче ки-рип келгеш, шөлүд дескин-геш, тургузуп каары болду. Шүүлген мөгө бо туска сөгү-рүт төйлээр, ону дескинми-шаан девири. Бо тугу байыр-лап үезинде тускай солчул турар таңныкы кадагалар. Наадым хагдынган соонда, бо тугу ол-ла тускай шерип кел-геш, доктаамал турар чери Чазак ордунуңча алпар.

Төп трибунаын бир сери-лг кезээн долзуу-биле даш-тыкы туристерге аңгылап каан. Даштыкы туристер Моолду дыка сонуургаар, ылангы Наадым үезинде чүс-чүзү-биле, муң-муну-биле

кээп турар дие, чазыг болбас боор. Моол чурту бо туриз-ден та каш акша ажаллап ап турар? Ажы-биле чугаалаар болза, адаарга олурдум. Хүрежи тыва хүреш ышкаш, улуг ышкаш чок хүреш болгай, менээ амалар хүрежини со-лун болду. Шөлүд ортуңда улуг мөгелер хүрежиң турда, оларнын чаньнда элээдилер хүрежи база эртип турар. Моолдарын хүрежиниң эр-тени хүнү бодап, анык ме-гелерге күчкөңгөй салып тур-лары ол-дур деп бодап ордум. Маана мөгө салыкчыларын дугайында каш сес сөксөспөп тур мен. Моолдарын мөгө салыкчылары ийи аңгы ко-манда төлөөлери ышкаш, тоннарын чүгө ийи аңгы өңдөн дараан, дөмөй, бөдүң-даа көзүлээ, кончук көрүштүр чараш. Тыва мөгө салыкчы-ларын көөргө, кандыг ийик, кылааннаа торгудан тоннар-лыг, бирээси бирээзинге адааргадыр чүе дээр-даа ышкаш, анаа-ла-бир ноюң-дүжмөт сагышка кирер. Бажында көткөн бөрттерин дугайында чугаалаан-даа аңгы чок. Салыкчы дээрже хүрештин техниктиг талазын харылап турар, шөмө мөгелерин аргында ийиги план-да турар ужурул чок ажал-чыны-ла болгай. Бистер, тывалар, мөгө салыкчыларынга хамаарыштыр чугаа кылып болзувусса эки деп бодап олурдум.

Хүреш бооп турар үеде стадиондан ырак эвесе-те ча адар маргылаалар база эртип турар. Ча адар маргы-лаанын бир хевириниң алы "уриакхай" аттыг болганын укчу-утказын билбейн бар-дым. Тывалар уриакхайлар-биле холбаазы бар ирги бе? Ону билбес болдум.

Хүреш төнгөн соонда, наа-дымны хагдынган деп чарлаан соонда, дараазындагы хүн ма-наа чарыш алырнын элээр-иниң талазындаан организаци-ааны-биле биче "кара" наа-дым эртер. Моон мурнунда Аас баштаан тыва мөгелери мааңа хүрештир турган хе-вирлиг чорду. Моолдар улуг наадым хүрежинге даштыкы чурт хамаатыларын хүреш-тирбес улус. Бо наадымга

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респуб-ликаның Чазак болгаш "Шын" солун редакциянын коллектив
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВЫ: Кустугур Сат, Чикисмаа Монгуш, Айлап Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгара: 3-14-94.

КИЛДИСТЕР: Нийтилет-политиктиг килдиз — 3-39-15; Компьютер өрээл — 3-36-82; Бухгалтерия — 3-41-16; Солуну "Шын" солун редакциянын компьютер төвүнче өрзөн болгаш чыскаган. Недельда үш катап үнер. Хемчээл 2 парамал ама.
Тираж 6103. Чагыр 29.

АГАР САНЫБЫС: №4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тыва-Кредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 043034729.
Солун Россия Федерациязынын Парлапга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуктулганын чорутулазынга контрол болгаш бүрткөлдөгү Тыва дөвдээр эргелекчиге бүрткөлтөгөн.
Бүрткөлдөгү дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлапга болгаш информация куркомитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Шеттисиз-Кравченко, 1).
Солунда парлапгаан материалдарын авторларын бодалар редакциянын туржугу-биле күшпейн барып болуп. Айтыпкан сайнары болгаш эске-даа фактылары, дыңадылары дээш авторлар боттары харылдар.